

Deviant davranışlı yeniyetmələrin “Mən” konsepsiyasının əsas xüsusiyyətləri

Şahnaz Aslanova

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi*
E-mail: shahnaz-qurbanova@rambler.ru

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. E.A. Piriyeva,
psixol.ü.f.d., dos. İ.M. Məmmədli

Açar sözlər: deviant davranış, yeniyetməlik dövrü, “Mən” konsepsiyası, özünüqiymətləndirmə, özünüdərkətmə

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый возраст, Я-концепция, самооценка, самосознание

Key words: deviant behavior, adolescence, self-conception, self-esteem, self-awareness

Şəxsiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində ayırd edilən əsas struktur elementlərindən biri “Mən”-in formalaşması hesab olunur. Erkən uşaqlıq dövründə valideynlər ilkin nüfuzlu şəxslər hesab edilirlər. Sonrakı dövrlərdə isə “Nüfuzlu şəxslər” qrupu genişlənərək təhsil sistemində müəllim və uşağın daxil olduğu həmyaşdılar qrupunun nümayəndələri bu statusu əldə edirlər. “Mən” obrazının axtarışı zamanı insan onun üçün “Nüfuzlu şəxs” kateqoriyasına aid etdiklərinin “Mən”-ini formalaşdırma və təzahür etmə metodları qəlib kimi çıxış edir. Bu qəlibin dəqiq təkrar olunması hər iki tərəfin fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. “Nüfuzlu şəxslər”-in dəstəklənməsi uşağda “Mən”-in pozitiv obrazının yaranmasına səbəb olduğu halda daim kəskin tənqid neqativ özünüqiymətləndirmə ilə nəticələnir. İstənilən halda “Mən” konsepsiyasının formalaşması üçün yaradılmış obraz psixoloji təcrübənin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. (5)

B.Q.Ananyevin fikrincə, məhz bu mərhələdə şüur bir çox münasibətlərin obyektini kimi çıxış edərək sonda şəxsiyyətin xarakterinin strukturunu, tamlığını təmin edərək özünüdərkətin obyektinə çevrilir.

Yeniyetməlik dövründə insanlarda fəal olaraq özünüdərkətmə formalaşır, müstəqil özünüqiymətləndirmə sistemi formalaşır. Öz daxili dünyasına nüfuz etmə qabiliyyəti daha da inkişaf edir. Bu yaş dövründə yeniyetmə öz bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu dərk etməyə başlayır, onun şüurunda xarici qiymətləndirmələrdən (əsasən valideynlər tərəfindən) daxilə oriyentasiya prosesi baş verir.

Beləliklə, tədricən yeniyetmənin “Mən” konsepsiyası formalaşır və bu da sonradan gənc insanın şüurlu və ya şüursuz olaraq qurulmuş davranışına təsir göstərir. “Mən” konsepsiyası dedikdə, insanın özü ilə bağlı ümumiləşmiş təsəvvürləri, öz şəxsiyyəti ilə bağlı yönəlişliklər sistemi nəzərdə tutulur.

“Mən”- konsepsiya, həmçinin, fərdin özünə və öz davranışına, həyat tərzinə və s. tənqidi yanaşması nəticəsində özü haqqında əldə etdiyi təsəvvürlərin cəmi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. “Mən” konsepsiyasının əsas tərkib hissəsi Mən - obrazıdır ki, bunu da insanın özünə və ya özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərinə münasibəti ilə bağlı olan özünüqiymətləndirmə təşkil edir. “Mən” konsepsiyasının formalaşmasında ailədə uşaq və valideyn arasında qarşılıqlı münasibətlərin tipi danılmaz dərəcədə mühüm bir amildir. Bu fikri bir neçə səbəblə izah

etmək olar. İlk olaraq “Mən” konsepsiyasının təməli “Nüfuzlu şəxslər”in böyük ehtimalla valideynlərin olduğu və onlarla ünsiyyət zamanı özü haqqında təsəvvürlərin yaranması və inkişafını təmin edən əks əlaqənin yaranması dövrü hesab edilən erkən uşaqlıq dövründə qoyulur. Əlavə olaraq, uşağın valideynindən fiziki, emosional və sosial asılılığının olması valideynə “Mən” konsepsiyasının formalaşdırılmasında aparıcı rollardan birini oynayır. Buradan belə bir əqli nəticə çıxır ki, uşağın özünüqiymətləndirməsinin formalaşmasında əsas həlledici amil qismində uşağın ailədəki qarşılıqlı münasibətlər sistemi çıxış edir.

Özünü aşağı qiymətləndirmənin əsas səbəblərindən biri kimi valideynlərin uşaqda adaptativ davranış forması formalaşdırma cəhdləri çıxış edir. Buraya valideynlərin yeniyetmənin qarşısında qoyduğu itaətkarlıq, başqa insanların istəklərinə uyğun davranma, böyüklərdən gündəlik məsələlərdən asılı olma, yaşlıları ilə konfliktdən qaçma kimi tələblər aid edilir. Deyilənlərdən çıxış edərək başqa insanların istəklərini nəzərə alaraq və onların istədiyi kimi davranma bacarığının yüksək inkişaf etməsi daxili amillərlə deyil, sadəcə tələb olaraq yerinə yetirilməsi aşağı özünüqiymətləndirmənin formalaşması ilə nəticələnir. Yeniyetmə bu situasiyada ruh düşkünlüyü yaşayır, ətraf mühitə etibarsızlıqla yanaşı, onda şəxsi gərəksizlik hissi yaranır (3).

Yeniyetmənin özünü adekvat qiymətləndirməsinin formalaşmasında valideynlərin dəstəkləyici mövqedən çıxış etməsi mühüm rol oynayır. Valideynlərin uşaq qarşısında qoyduğu tələblərin aşağı olması yeniyetmənin fərdiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir edir və valideynlər onların davranışlarına qarşı təmkinlə reaksiya verməyə çalışırlar. Lakin eyni zamanda uşaqlarının müxtəlif istiqamətdə olan fəaliyyət növlərində müstəqillik nümayiş etdirməsi valideynlərdə yersiz narahatlıq hissi yaradır. Bu səbəbdən də bu qrupa daxil olan yeniyetmələr üçün ailədən kənar sosial münasibətlər çərçivəsində müstəqil olaraq şəxsi təcrübənin qazanılması valideynlər tərəfindən məhdudlaşdırılır. Özünü yüksək qiymətləndirən yeniyetmələrlə müqayisədə bu qrupa aid olan yeniyetmələr üçün başqa insanların onlar haqqında fikirləri və münasibətləri daha çox mühümdür.

Özünü yüksək qiymətləndirmənin formalaşmasına zəmin yaradan ailələrin başlıca xüsusiyyəti məsuliyyət nümayiş etdirmədən qərar qəbulunda səlahiyyətlərin öncədən verilməsi hesab olunur. Valideynlərdən biri əsas qərarların verilməsi məsələsini öz üzərinə götürür və bütün ailə qeyd-şərtsiz razılaşır. Lakin ikinci dərəcəli məişət problemlərinin həll olunması kollektiv şəkildə həyata keçirilir. Yalnız bu zaman ailənin bütün üzvləri problemin həllində iştirak etdiyini hiss edir.

“Mən” konsepsiyasının hərtərəfli inkişafının təmin olunması üçün aşağıdakı məqamlar mühümdür:

1. Azadlıq və ya qadağanın qoyulması haqqında təsəvvürlər. Bəzi valideynlər uşağın davranışının ciddi nəzarət altında saxlanılması mövqeyini dəstəkləyirlər və həyata keçirirlər; digər qrup valideynlər demək olar ki, uşaqların davranışlarında tamamilən azadlıq verirlər; üçüncü qrup valideynlər isə bu iki kəskin mövqelərin mükəmməl vəhdətindən istifadə etmək bacarığına malikdirlər.

2. Münasibətlərdə doğrulıq və yadlaşma. Baxmayaraq ki, bütün valideynlər övladlarını sevir, onlar arasında hisslərini özlərinə məxsus şəkildə tezlik və açıqlıqda ifadə etmə məsələlərində əsaslı fərqlər mövcuddur. Bəzən valideynlər arasında uşağa qarşı səmimi və doğma münasibətlərin sıxışdırılması hallarına da rast gəlinir.

3. Uşağın “Mən” konsepsiyasının formalaşmasında maraqlı olmaq və etinasızlıq. Bir çox valideynlər məhz bu cür maraqlı olmaq kimi davranış nümayiş etdirərək uşağın “Mən” konsepsiyasının formalaşmasına mənfi təsir göstərirlər. Digər qrup valideynlər isə uşağı

davranışına görə danlayanda və cəzalandıranda ona qarşı tam etinasızlığa nisbətən daha az “Mən” konsepsiyasını zədələmiş olurlar.

4. Ailədə uşaqların yaşa görə sıralanması. İlk baxışdan bu amilin özünüqiymətləndirmə ilə əlaqəsini sübut edən nəzəri və praktik faktları göstərmək çətindir. Lakin uşağın cinsindən asılı olaraq valideynlərlə münasibətinin hal-hazırda araşdırdığımız mövcud problemlə bilavasitə əlaqədar olmasını sübuta yetirən aydın faktlar mövcuddur.

Yeniyyətmanın özünüqiymətləndirməsi və iddia səviyyəsi hansı səviyyədə yüksəkdirsə, onun qrup daxilində müsbət sosiometrik statusu eyni dərəcədə aşağıdır və ya yeniyyətmanın qrupa münasibətinin və davranışının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müsbət sosiometrik statusu yüksəkdir. Başqa sözlə desək, yeniyyətmə rəasional nonkorformizmə meyillirdirsə “sayılmayanlar” qrupuna, nonkonformizmə meyillirdirsə “təcrid olunanlar” qrupuna aid edilir. Belə bir asılılığın təzahür etməsini bəzi müəlliflər yeniyyətmələrin özlərinə qarşı tənqidiliklərinin artması ilə əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı, onlar qeyd edirlər ki, yeniyyətmanın kollektivdə öz mövqeyini düzgün dərk etməməsi bir çox hallarda konflikt situasiyaların yaranmasında səbəb kimi çıxış edir. Yeniyyətmanın kollektivdəki mövqeyini qeyri – adekvat qiymətləndirməsi xoşagəlməz tərzdə nəticələne bilər. Buraya həm özünü olduğundan yüksək və olduğundan aşağı qiymətləndirmə aid edilir.

Yeniyyətməlik dövrünü fərqləndirən mühüm cəhətlərindən biri onun özünüdərk sferasında şəxsiyyət kimi formalaşmasını və sonrakı inkişafını şərtləndirən əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi hesab olunur. Məşhur sovet psixoloqu B.Q.Ananyevin apardığı tədqiqatlar nəticəsində haqlı olaraq qeyd olunur ki, bir çox obyektleri təhlil edən anlama prosesi bu dövrdə özünüdərk obyektinə çevrilir və onun xarakterini tamamlayaraq şəxsiyyətin vahidliyini təmin edir.

Yeniyyətməlik dövründə şəxsiyyətin özünüdərk funksiyası aktiv şəkildə formalaşaraq özünəmunasibət və özünüqiymətləndirmənin müstəqil meyarlar sisteminin əmələ gəlməsini təmin edir. Bu dövrdə yeniyyətmələr öz xüsusiyyətlərini və fərdiyyətini dərk etməyə başlayır. Yeniyyətmanın şüurunda xarici qiymətləndirmə (xüsusilə, valideynlərin) tədricən daxili qiymətləndirmə ilə əvəz olunur. (1)

Məlum olmuşdur ki, yeniyyətmələr öz şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirərkən öz həmyaşıdlarına məxsus keyfiyyətlərin təsvirindən çıxış etmirlər. Onlar daha çox özlərinin yetkinlik səviyyəsindən çıxış edirlər (I.I.Çenokova). Göründüyü kimi, özünüdərkətmənin təzahürü çox ziddiyyətli proses olmaqla həm də ikitərəfli xarakter daşıyır. Bu paradoksallıq bir tərəfdən “Mən”in dərk olunmasına təhrik, başqa bir tərəfdən isə bu dərk olunmaqdan qorxu, tənhalıq, yadlıq və s. kimi cəhətlərin meydana çıxması ilə səciyyəvidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, özünüdərkətmənin digər başqa psixi törəmə kimi şagirdlərdə təzahürü müxtəlif mərhələlərdən keçir ki, bu mərhələdə istər onun formaları, istərsə də təzahürü dəyişir, təkmilləşir və müstəqil məzmun kəsb etməyə başlayır. Belə təkmilləşmə yeniyyətmə üçün mövcud situasiya, başqalarının və onun fonunda özünüdərkətməyə imkan yaradır (4).

Erikson hesab edir ki, bu dövrdə ətraf mühit ilə bağlı parametrləri “Mən” identifikasiyasının müsbət qütbü ilə rolların səhv salınmasının mənfi qütbü arasında tərəddüdlüyü müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə desək, yeniyyətməlik dövründə ümumiləşdirmə qabiliyyətini mənimsəmiş insan olaraq yeniyyətmanın qarşısında özü haqqında bir məktəbli oğul, idmançı, dost və s. kimi əldə etdiyi təsəvvürlərin ümumiləşdirilməsi məsələsi dayanır. Yeniyyətmə bütün bu sosial rolları bir araya gətirərək mənalandırmalı, keçmiş təcrübəsi ilə əlaqələndirərək gələcəyi təsvir etməlidir. Əgər yeniyyətmə psixosial identifikasiya

adlandırılan problemin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilirsə, onda şəxsiyyətinin hal-hazırkı inkişaf səviyyəsi və sosial sferada durduğu mövqeyi haqqında fikirlər əmələ gəlir (2).

Yaş mərhələlərinin bundan əvvəlki dövrlərində valideynlər bu və ya digər şəkildə uşağın böhran vəziyyətinə təsir edə bilirdisə bu mərhələdə təsir daha çox dolaylı şəkildə alır. Əgər bundan əvvəlki mərhələdə valideynlərin səyi nəticəsində yeniyetmədə müstəqillik, etibar və tədbirlilik kimi keyfiyyətlər formalaşıbsa, onun nisbətən identifikasiya prosesini öz fərdiyyətini dərk etmə mərhələsini rahatlıqla keçmə ehtimalı yüksəkdir.

Məqalənin aktuallığı. Deviant davranışlı yeniyetmələrin “Mən” konsepsiyasının, özünüqimətləndirmə səviyyəsinin tədqiqi dövrümüzün aktual problemlərindən biri kimi çıxış edir. Müasir dövrdə bu və ya digər formada təzahür edən yeniyetmələrin davranış yayınlmalarının səbəblərinin tədqiqi, aradan qaldırılması yolları və profilaktikası bu gün qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan deviant davranışlı yeniyetmələrin “Mən” konsepsiyasının inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Deviant davranışlı yeniyetmələrin özünüqimətləndirməsi və özünüdərk müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşan sosial psixoloji təzahür kimi səciyyələnir. Müxtəlif elmi mənbələrə istinad edilərək problemin təhlili mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən hüquq, yaş, sosial psixologiya kursu üzrə mühazirə və məşğələlərdə, eləcə də müəllim, valideynlər tərəfindən istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2002.
2. İsmayilov N. Psixiatriya. Bakı: “Qapp-poliqraf” korporasiyası, 2004.
3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002.
4. Ранняя профилактика девиантного поведения детей и подростков / Под ред. А.Б.Фоминой. М., 2003.
5. Змановская Е.В. Девиантология, М., 2003.

Ш. Асланова

Особенности я - концепции подростков с девиантным поведением

Резюме

В статье структурно изложены доминирующие факторы отклоняющегося поведения подростков с позиций социальной психологии. Дана характеристика деструктивных моделей коммуникации родителей с подростками в неблагополучной семье: психологическое давление, насилие, императивный стиль общения, оскорбления, физические наказания. Показана роль социальной детерминации отклоняющегося поведения в процессе формирования Я-концепции личности; влияние фактора социальной агрессии и неформального деструктивного взаимодействия делинквентов.

Sh. Aslanova

Adolescent's self-conception with deviant behavior

Summary

The article structurally describes the dominant factors of juvenile deviating behavior from the standpoint of social psychology. Characteristic of destructive models of communication of parents with teenagers in a dysfunctional family is given: psychological pressure, violence, imperative style of communication, insults, physical punishment. The role of social determination of deviating behavior in the process of formation of identity, the influence of the factor of social aggression and informal destructive interaction of offenders is shown.

Redaksiyaya daxil olub: 05.09.2019